

Цяа Zlatanov
(Bulgaria, Sofia)

A Philosophy of the Armchair, or an Armchair Philosophy?

Abstract: The problems of national identity arise in various domains – ethnology, history, linguistics, anthropology. Each science deals with its own conceptual system. Sometimes terms from one field of science are adopted uncritically into another, and new meaning is attached to them. Scientific homonymy can also be a source of misunderstanding, for example the term Turkic may mean either ‘relating to the Turkic language family’ or ‘relating to the Turkic Khaganate’. Terminological scrupulousness is particularly important in interdisciplinary research, where misunderstandings are most common.

Key words: ethnic identity, terminological systems, interdisciplinary research

Иля Златанов
(България, София)

Философия на дървото или дървена философия?

Каламбурът в заглавието има за цел да подчертае, колко е важно с терминологията да се борави добросъвестно. Това уточнение се налага поради факта, че ако термините от дадена наука се използват безкритично в други научни области, това може да доведе до последици, които изкривяват научната истина.

Понякога езиковедите наричат за краткост „германски народи“ народите, говорещи на езиците от германската езикова група. Обикновено контекстът внася яснота в тази преносна употреба (етнически термин вместо езиков). Условността на този подход е очевидна: макар йидиш да принадлежи към германската група езици, носителите на този език, ашкеназите, трудно могат да бъдат наречени германски народ. За щастие, йидиш е все още жив език и историята му е добре известна. Но ако не познавахме реалната история, терминологичната омонимия можеше да доведе до парадоксалното заключение, че йидиш не може да бъде германски език, защото не е език на „германци“.

Предпоставки за отъждествяването на език и народ понякога се краят в нееднозначната научна терминология. Типичен пример за това е понятието „тюрки“. За лингвистите тюрки са народите, говорещи на тюркски езици. Ранните руски изследователи на тюркските езици боравят с термина „турско-татарские наречия“ – по името на двата народа, изиграли най-голяма роля в руската история. По-късно се налага терминът тюркски.

Но като *тюрки* се определя и населението на Тюркския каганат (551-745 г.), наричан в паметниците *Türk budunı*. За да се избегне терминологичната двусмисленост, някои изследователи назовават древния тюркски народ според монголската форма за множествено число *тюркюти* или в съответствие с китайското четене на йероглифите „народът тюркю“. Въпреки това в литературата омонимията на тюрки ‘исторически етнос’ и тюрки ‘носители на тюркски език’ рядко се сменя, което е предпоставка за недоразумения.

В книгата си „Първобългарите“ В. Бешевлиев пише, че на север от Кавказките планини „са обитавали тюркоезични племена, известни на византийските, латинските и ориенталските автори под общото название „българи“. Тезата му се оспорва със след-

ния аргумент: „Византийските, латинските и ориенталските автори пишат за българи, но никъде не пишат, че са тюркоезични“ (Георгиев 2019: 233/Georgiev 2019: 233). Обхватът и принадлежността на езиците към тюркското езиково семейство са установени едва през XIX век. В английския език понятието Turkic „тюркски“ за пръв път е засвидетелствано през 1855 година. От средновековните автори трудно би могло да се очаква да имат познания в генеалогичната класификация на езиците.

С езиците са занимава езикознанието. Не е лесно да се покаже, че езиковите семейства обединяват езици, произлезли от един и същ праезик. Изисква се огромен труд по установяване на редовните, закономерни фонетични съответствия, анализиране етимологиите на речниковия и морфемен състав на изследваните езици, изграждане на предварителни реконструкции, след това повтаряне на стъпките върху предварителните реконструкции, отсяване на заемките и случайните съвпадения, за да се установи със сигурност степента на езиково родство. В английския език едва една четвърт от думите са от германски произход, но принадлежността му към германското езиково семейство не предизвиква съмнение.

Пратюркското езиково единство се разпада на границата на I-то и II-то хилядолетие. Тогава от „стандартния тюркски“ се отделят огурските езици – аварски, хазарски и езика на прабългарите. Естествено, че за такъв дълъг период от време езиците са развили значителни разлики. Но разлики съществуват и между индоевропейските езици. Това обаче не пречи българският език да е индоевропейски, макар да е различен от езиците на индийците и на редица европейци.

Пътешественици и историци обикновено споменават езика мимоходом, наред с описанието на бита и нравите на народите, които представят. Дори на прага на новото време описанията на новобългарския език са приблизителни, непълни или неточни. Босненецът Антон Вранчич приема българите за народ, говорещ илирийски език. Обяснявайки името на Пловдив, той пояснява:

Турците го наричат Филибе, а траките, българите и другите народи, говорещи на илирийски език... го наричат Пловдив.

Когато прекосява Босна, арменецът Симон Тбир Лехаци смята, че

Жителите на тази страна... говорят само на български. ... В Босна всички говорят български и когато трябва да се закълнат в нещо, освен името на Мехмед не знаят нищо друго на турски и затова казват „Тако ми бога и вира мехмедска“.

Англичанинът Бенджамин Баркър през 1823 г пише за жителите на Одрин:

Гърците говорят турски, гръцки и български и последните два езика се използват за писане и четене (Николова 2006/Nikolova 2006).

Българите и траките говорят илирийски, босненците говорят български, като гърци се определят елини, българи и гагаузи ... Ненадежността на подобни описания, в които етническо и езиково не са ясно разграничени, е повече от очевидна. Въпреки това техните сведения продължават да се изтъкват като доказателства.

В случая с прабългарите често се привличат средновековни автори, описващи впечатленията си:

Езикът на хазарите не прилича нито на тюркския, нито на персийския, нито на какъвто и да е известен друг език, а само на българския.

Езикът на хазарите е различен от езиците на тюрките и персите. Това е език, който не прилича на нито един от езиците по света (Голийски 2020/Goliyski 2020).

Сблъскваме се с парадокса, към който ни води заглавието: може ли един език, различен от езика на тюрките, да е тюркски?

С възникването на сравнително-историческото езикознание през XVIII век се появяват и такива понятия като праезик и прародина. Голямо е изкушението праезикът да се припише на някакъв пра-народ. Този тип мислене се движи още в библейско-генеалогични категории: след като човечеството има един прародител – Ной, следователно е възможно да се разбере чии потомци са дадени групи хора. Тоест в основата на езиковата генеалогия се полага условният принцип на кръвно-родствените отношения. Така, по ноевите синове Сим и Хам са наречени семито-хамитските езици, а Хамовият син Куш става епоним на кушитските езици.

По-късно лингвистите се стремят да се разграничават от етническите конотации. Семито-хамитското семейство сега се нарича афро-азиатско, малайско-полинезийското се преименува в австронезийско, а мон-кхмерското – в австроазиатско.

И все пак, връзката между народ и език здраво е вкоренена в ежедневно съзнание. В старобългарските текстове думата *ѡзыкъ* често предава значението на гръцката *ἔθνος*: *вѣстанѣтъ бо ѡзыкъ на ѡзыкъ. ꙗ цѣтво на цѣрство. ꙗ вѣдѣтъ глади и пагоубѣ.* Когато през 1223 г. татарите нахлуват в Русия, те са нов и непознат народ. И летописецът недоумява „что азыкъ их и котораго племени соуть“ (ПСРЛ.: 445, 503/PSRL 445, 503)

Лингвистичната, етническата и генетичната диференциация на хората не са свързани причинно. Понякога те могат да възникват съвместно, но по-често се развиват по различен път. Това се потвърждава от съвременните генетични и езикови изследвания. Но, доколкото формирането на етносите и обособяването на езиците е свързано с определена територия, между едните и другите могат да възникват и съпадения.

Етносът е категория от социалната психология, в чиято основа лежи стихийно обединение на хора. Етническата идентичност се базира на съзнанието за обща историческа съдба, подкрепяна от различни признаци: общност на езика, територията, културата, религиозните възгледи, географията. Всеки един от изброените признаци може да послужи за идентификатор на етноса. Обикновено присъства и идеята за общ произход, бил той реален или въображаем.

В преданията и легендите на много народи се говори за прародител на народа. *Агаряни* са наричани потомците на библейската Агар, наложница на Авраам. В грузинската хроника *Картлис цховреба* (XI век) произходът на *картвелите* се свързва с митичния прародител *Картлос*. Арменците, които наричат себе си „хайер“, се смятат за потомци на легендарния патриарх *Хаик Велики*. Във Великополската хроника (XIV век) разделението на *чехи*, *поляци (лехити)* и *руси* се обяснява с разселването на братята *Чех*, *Лех* и *Рус*. *Римляните* се смятат за потомци на *Ромул*, а *гърците* – на *Елин*, син на *Девкалион*. Контактите на микенските гърци с Близкия Изток са отразени в легендата за Египт и неговия близък *Данай*, прародители на данайците - *дануна* от египетските надписи.

Външният вид, културата, обичаите също са основание за етническата диференциация на народите. Самата дума *ethnos* в гръцкия език, която произлиза от разширения корен **swe-dh-n* „свой“, исторически обозначава „група хора, живееща според свои обичаи“. За американските алгонкини обичаят да се яде сурово месо е бил странен и по този признак те са дали името на *ескимосите*, буквално „суровоядци“. За гърците *етиопците* са „хора с изгорели лица“ (*αιθειν+ ωψ*), а за индонезийците *папуасите* са „чорлави“ (*papuah* „къдрав“). *Лангобардите* дължат името си на дългите си бради (**Langgo-bardoz*), а *саксонците* се разпознават по специфичното си въоръжение: **sahsa* „нож“.

Етнонимите могат да се базират и на географски понятия. *Англите* дължат името си на полуостров Ангул в съвременен Холщайн. *Суахили* са крайбрежните жители – sawahil, мн. ч. от арабското sahil „бряг“, а *бедуини* са жителите на пустинята (badw „пустиня, поле“). За мореплавателите-малайци местните в Борнео са *даяки* – „жители на вътрешността“, а тайванските аборигени са познати като *гаошан* – планинци. Противопоставянето на *балканджии* и *полянци* или *полендаци* у нас отразява различни етнографски групи.

Етническата консолидация често възниква от военните съюзи. Нашата дума *полк* е сродна на германската *folk* „народ“. Името на *алеманите* се обяснява с израза alamanniz „всички мъже“ и описва коалиция от племена. Името *рус* първоначално означава скандинавска военна дружина и арабските автори наричат al-gūs норманските разбойници в Испания и Франция. Впоследствие това става етноним на древните руси, макар новгородци дълго да използват израза „отивам в Рус“ за пътуването си до Киев. Името *чех* произлиза от „четник“, а *сърбин* исторически е „съюзник“, ср. украинската дума *присербитися* „присъединявам се“.

Елините са говорели на взаимно разбираеми диалекти, и това ги е противопоставяло на *варварите* (barbaroi от звукоподражанието bar-bar, подобно на бъра-бъра). Езикова идентичност е отразена и в противопоставянето на названията *словъни* срещу *нѣмци*: едните „разбират от дума“, а другите са комуникативно неми. Но езикът може да отстъпи на заден план, ако други признаци се окажат по-важни. Преди Октомврийската революция отседналото население на Средна Азия се нарича *сартти*, в противовес на номадите, наричани *qazaq*. Сартите са говорели или на *тюркски*, или на *таджикски* наречия и езикът не е играел основна роля при идентификацията им.

Пример за идентификация, основаваща се на конфесия, а не на език, дава Густав Вайганд. Жителите на село Мойна били определяни като „гърци, българи и папицаши“ според принадлежността им към цариградската патриаршия, българската екзархия или римокатолическата църква. В същото време, всички жители на селото говорели „български, а някои могат и нещо турски“ (Вайганд 1899: 229/Vaygand 1899: 229)

Поради комплексността на признаците, лежащи в основата на етническата идентификация, те често се смесват. В ежедневието такива понятия, като раса, народ, език и родина нерядко се преплитат. В анкета на американската администрация се предлага анкетираните да се идентифицират с една от следните „раси“: бял; чернокож; индиец; китаец; друг азиатец (напр. камбоджанец, хмонг, пакистанец и т.н.) В тази анкета расови термини са само бял и чернокож, останалото си или етнически, или просто езикови понятия, напр. хмонг – група диалекти, на които говори националността мяо в Китай, Виетнам, Лаос и Тайланд. Доколкото на английски националност (nationality) може да значи „гражданство“, дори народност и гражданство се смесват, напр. пакистанци или индийци.

Един от най-устойчивите стереотипи е идеята, че представителите на един народ са свързани с кръвна връзка, с общ произход. Но какво значи произход? На индивидуално ниво това е ясно: имаме двама родители, четири баби и дядовци, осем прадеди и т.н. . Не е трудно да се пресметне, че за 20 поколения, т.е. за някакви си седем века, всеки човек има повече от милион прародители. При това не всички от тях са наши кръвни роднини, защото обичаят на осиновяването, дори на възрастни хора, е бил широко разпространен. За цели народи да се говори за единен произход е, меко казано, пресилено. Дълго време исландците са смятани за генетично хомогенен народ, поради дългата си изолация на острова. Съвременните генетични изследвания сочат, че докато исландските мъже имат предимно скандинавски произход, много от женските линии произлизат

от Британските острови, откъдето древните викинги са си набавяли жени и робини (A. Helgason et al. 2000).

На битово ниво смесването на генеалогични и етнически понятия е ако не приемливо, то поне обяснимо. Но когато в научен текст такъв род понятия се разглеждат като взаимно заменими, това води до непоправимо изкривяване на научната истина.

Типичен пример за подмяна на понятията са изследванията на такива комерсиални компании, като 23andMe и Ancestry DNA, които правят генетични тестове. Според резултатите от тестовете те предлагат на потребителите си изчисления за това, колко процента от кой народ носят в кръвта си: *генотипът се отъждествява с националност*. Обаче генетичните маркери не определят националността. Във всяка популация има голямо генетично разнообразие и по генотипа не може да се определи етническата принадлежност, защото няма такива маркери, които да са присъщи само на един народ.

Подобни спекулации не са чужди и на нашата наука. В две поредни изследвания се анализира генетичният произход на българите (Karachanak et al. 2013; Nesheva et al. 2015). На базата на генетични доказателства, и двете статии полемизират с идеята, че прабългарите са тюркски народ: „прабългарите не са тюрки и монголоиди, а спадат към иранската племенна група, т.е. българите са европеиди“. Тук се касае за флагрантно смесване на понятия и изопачаване на теории. При това се смесват не просто различни, а фундаментално различни понятия. Европеиди и монголоиди са понятия от антропологията; с хаплогрупи (основен обект на изследване в статията) борави геногеографията; тюрки са народите, които говорят на тюркски езици, независимо от генетичния им профил.

Генетичният портрет на тюркските народи свидетелства за изключително голямо разнообразие. И това не е учудващо, като се има пред вид, че ареалът на тюркските езици обхваща огромни територии от Ледовития океан (долгани, якути) до Средиземноморието и Леванта (туркменската диаспора) и от Далечния Изток (фуюйските киргизи в североизточен Китай) до Източна Европа (Балканите, литовските караими). В генетичен план отделните тюркски народи силно се различават един от друг, всеки от тях е сходен с географските си съседи, говорещи на езици от други езикови семейства. Това е така, защото в генофонда на отделните тюркски народи преобладават асимилирани пред-тюркски компоненти (Балановски 2015: 259/Balanovski 2015: 259). Дори в рамките на народ, обединен от един етноним, генофондът на отделните етнотериториални групи сочи различен генетичен произход. Така например сред *волжките татари* преобладават варианти, характерни за Източна Европа и Урал; в генофонда на *кримските татари* доминира приносът на средиземноморско и блискоизточно население; в някои от популациите на *сибирските татари* има значителен сибирски компонент, а в други преобладават линии, характерни за Западна Евразия (Балановска, Агджоян 2016: 75-85/Balanovska, Agdzhoyan 2016: 75-85). Да напомним, че и съвременните българи съществено се различават генетично от северните славяни, но принадлежността им към славянския свят се определя от факта, че българският език е от славянското езиково семейство.

Прави впечатление, че терминологични недоразумения се появяват най-често в случаите, когато учените напускат полето си на компетентност и навлизат в други научни области. В случая с генетичния произход на българите колектив от автори с биологична квалификация – медицинска генетика, еволюционна биология, микробиология – разсъждава по теми, свързани с хуманитарните науки. Това не би било голям грях, ако не водеше до тежки недоразумения. Но липсата на терминологична прецизност може да има изключително сериозни последици.

В американската научна литература се шири неправомерна и безразборна употреба на понятието *раса*. Това до голяма степен се дължи на факта, че като следствие от нацистката политика по време на Втората световна война, самият термин *раса* се свързва с расизъм и въпросът за расите не е предмет на обсъждане в американските научни среди. Обаче този подход води до един съвсем парадоксален резултат. През 2016 г. в списание *Science* се появява статия, в която се предлага терминът „раса“ изобщо да се премахне от научните изследвания (Yudell et al. 2016). При това в статията не само не се дава определение на *раса*, но авторите демонстрират поразително непознаване на предмета на изследване и negliжиране на научната литература, макар че расовата проблематиката се обсъжда в науката вече 200 години.

Сред авторите няма нито един физически антрополог. Водещият автор Michael Yudell е специалист по медицинска етика и социални проблеми на аутизма. Dorothy Roberts е боркиня за расово и джендерно равенство. Rob DeSalle е специалист по еволюция на микробите и растителните геноми. А последната авторка, Sarah Tishkoff, въпреки че е генетик и проучва африканските популации, представя в статията резултати не по популации, а по групи народи. Но народ и популация далеч не е едно и също. Под популация се разбира колектив, в който поне половината от браковете се сключват вътре в общността. От това следва, че в рамките на един народ може да има няколко популации, вариращи по размери – от изолирано селище до големи географски области. Разликите между отделните популации неизбежно се проявяват на генетично и на фенотипично ниво.

Историята, етнографията, антропологията и лингвистиката – науките, които могат да осветлят проблемите на националната идентичност – често трябва да отговарят на сложни, понякога заплетени въпроси, за разрешаването на които се изисква интелектуално усилие, търпеливо задълбочаване в проблематиката и терминологична прецизност. Това не са неща, по които всеки просто може да има мнение. Но специално когато стане дума за българска история или идентичност, броят на хората, които се чувстват компетентни по въпроса, става доста голям. Както справедливо отбелязва археологът Рашо Рашев,

...много от „новите прабългаристи“ са предимно неспециалисти – икономисти, лекари, военни, юристи, художници. На това трябва да се отдадат такива особености на тяхната работа, като твърде свободно тълкуване на писмени източници и предоверяване и некритичност към тяхната информация, занимание с епиграфски паметници и езикови проблеми без съответната подготовка, произволна датировка и етническа атрибуция на археологическите паметници (Рашев 2005: 3-4/Rashev 2005: 3-4).

Обаче наред с дилетантите, които създават алтернативна наука, на това направление не са чужди и хора с научни степени и звания. Титлите пред имената служат за придаване на авторитетност на техните мнения. Това обаче не им помага в търсене на научната истина, ако чрез подмяна на терминологията изопачават фактите.

Видният учен Макс Мюлер преди години предупреждава за погрешното отъждествяване на език и „раса“:

етнолог, който говори за арийска раса, арийска кръв, арийски очи и коси е също толкова голям грешник, колкото и лингвист, говорещ за долихокефален речник или брахикефална граматика (Мюлер 1888: 120/Myuler 1888).

Както по-късно показва Дж. Малори, като етнически термин *ārya* не е бил общ за всички индоевропейци, а се ограничава до индо-иранските народи (Малори 1991:

125/Malori 1991: 125). Затова вместо „арийски езици“ се налага терминът „индоевропейски езици“, според крайните източни и западни предели на носителите им. За съжаление, 130 години след Макс Мюлер историографията изобилства с терминологични недоразумения (Dall’Aglia 2018: 284).

Терминологични недоразумения често възникват на границата на науките, които се занимават с многообразието на човечеството в различните му прояви – лингвистика, история, етническа антропология, популационна генетика. Към средата на XX век науките стават толкова специализирани, че дори учените трудно разбират писанията на колегите си от друга област. Все пак от участниците в интердисциплинарните изследвания се очаква да имат поне елементарни знания за методите и инструментите на сродната наука. Обаче съвременната наука е толкова сложна, че понякога не стига цял живот, за да се овладеят тънкостите дори на собствената научна област. Един пример за това е изследването на историята и езиците на централна Азия.

Китайските текстове могат да хвърлят светлина върху етническите и езиковите контакти на съседните им народи. Но произношението на китайските думи е скрито зад китайската идеографска писменост. Сега вече знаем, че езикът по време на Западната Хан (края на първото хилядолетие) се е различавал от езика на Източната Хан (началото на второто хилядолетие), а той на свой ред съществено се различава от съвременния китайски изговор. Така, йероглифите 單于, с които се обозначава титлата на хунския владетел, сега се произнасят шанюй (chányú), но в старокитайски са звучали като *dan-way. Това очевидно е опит да се предаде титлата *таркан* чрез йероглифи със сходно звучене. Но за установяване на старокитайската и среднокитайската фонетика са били нужни десетилетия.

Учените анализират как се предават индийските будистки термини и ирански думи чрез йероглификата, какъв е обликът на старокитайските заемки в корейски и японски, ползват се и редица други източници. Така става ясно, че името на легендарния хунски вожд Маодун (Màodùn) в късния класически китайския език се е произнасяло като *бактук* и предава термина *baγtur* – *боготур* или *багатур* ‘богати́р’. Йероглифът 卷, четен в съвременния китайски като *juan*, означава *свитък*. Но среднокитайското му произношение е *kwen*, затова е зает в староуйгурски като *kujn*. Въз основа на унгарската дума *könyv* ‘книга’ и старобългарската *кънига*, прабългарският облик на думата пък се реконструира като **küinig*.

Унгарският език е един от основните източници, от които черпим данни за прабългарския език. Основните корени в повечето езици съдържат около 2000 единици, а прабългарските заемки в унгарски са около 400. Езиковият анализ би могъл да потвърди или опровергае данните от историческите извори. Анализът откроява два пласта заемки: един по-ранен, в който прабългарските заемки се третират по начин, сходен с третирането на аланските заемки в унгарски. Въз основа на езиковите данни унгарският тюрколог Рона-Таш допуска, че контактната зона между българи, унгарци и алани е някъде в областите между Дон и Кубан, което се съгласува с историческите извори. Вторият пласт е по-късен и адаптацията на прабългарските заемки в унгарски е сходна с адаптацията на славянските думи. Районът, където са могли активно да контактуват унгарци, българи и славяни, съвпада с басейна на река Дунав.

Така с методите на съвременното сравнително-историческо езиковедие се извършва проверка на историческите хипотези. Но интердисциплинарните изследвания са високоспециализирано знание, което не е по силите на всеки.

ЛИТЕРАТУРА

- Helgason 2000: *Helgason A. et al.* mtDNA and the Origin of the Icelanders: Deciphering Signals of Recent Population History. - <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1288180>
- Dall’Aglia 2018: *Dall’Aglia F.* ‘As it Had Been in the Past’: the Idea of National Continuity in the Establishment of the Second Bulgarian Kingdom. In: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Boilov.* Vol.1. Religio, istoria. Curavit Ivan Biliarsky. Sofia: IK Gutenberg, 282-299.
- Karachanak et al. 2013: *Karachanak S, Grugni V, Fornarino S, Nesheva D, Al-Zahery N, Battaglia V, et al.* Y-Chromosome Diversity in Modern Bulgarians: New Clues about Their Ancestry. PLoS ONE 8(3): e56779. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056779>
- Nesheva 2015: *Nesheva, D. V., S. Karachanak-Yankova, M. Lari, Y.Yordanov, A. Galabov, D. Caramelli and D. Toncheva.* Mitochondrial DNA Suggests a Western Eurasian Origin for Ancient (Proto-) Bulgarians. - *Human Biology: Vol. 87: Iss. 1, Article 1.* Български вариант на статията в сп. Българска наука <https://nauka.bg/mitochondrialna-dnk-razkriva-zapadno-evraziiski-proizhod-drevnite/>
- Yudell et al. 2016: *Yudell M., D. Roberts, R. De Salle, S. Tishkoff.* Taking race out of human genetics. - *Science, Vol. 351, Issue 6273, 564-565.*
- Балановска, Агджоян 2016: *Балановская Е. В., А. Т. Агджоян, М. К. Жабагин и др.* Татары Евразии: своеобразие генофондов крымских, поволжских и сибирских татар. - *Вестник Московского университета. Серия XXIII Антропология № 2, 75-85* (Balanovska, Agdzhoyan 2016: *Balanovskaya, E. V., A. T. Agdzhoyan, M. K. Zhabagin i dr.* Tatarsy Evrazii: svoeobrazie genofondov krymskikh, povolzhskikh i sibirskikh tatar. – *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. XXIII Antropologiya Nr. 2, 75-85*).
- Балановски 2015: *Балановский О.П.* Генофонд Европы. Москва: КМК Scientific Press (Balanoskiy 2015: *Balanovskiy, O. P.* Genofond Evropy. Moskva: KMK Scientific Press).
- Вайганд 1899: *Вайганд Г.* Аромъне. Варна: П. Хр. Генков (Vaygand [Weigand] 1899: *Vaygand. G.* Aromane. Varna: P. Hr. Genkov).
- Георгиев 2019: *Георгиев П.* Сборник „Стара Велика България“ София: Булга Медия (Georgiev 2019: *Georgiev, P.* Sbornik „Stara Velika Balcgaria“. Sofia: Bulga Media).
- Голийски 2020: Фейсбук страница на доц. д-р Петър Голийски https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=210922080347521&id=106804227425974&tn_K-R
- Малори 1991: *Mallory J. P.* In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth. Thames and Hudson.
- Мюлер 1888: *Müller Max* (1888) *Biographies of Words and the Home of the Aryas.* Kessinger Publishing reprint, 2004
- Николова 2006: *Николова Н.* Българският език – известен и неизвестен. Електронно списание LiterNet, 14.03.2006, № 3 (76). Електронен адрес: https://litenet.bg/publish11/nadka_nikolova/bylg_ezik.htm (Nikolova 2006: *Nikolova, N.* Balcgarskia ezik – izvesten i neizvesten. Elektronno spisanie LiterNet, 14.03.2006, № 3 (76).
- ПСРЛ 1997: Полное собрание русских летописей. Т. I. Издание 4-е. Лаврентьевская летопись. Москва (PSRL 1997: *Polnoe sobranie russkikh letopisey. T. I. Izd. 4-oe. Lavrent'evskaya letopis'.* Moskva).
- Рашев 2005: *Рашев Р.* Прабългарите през V – VII век. София: Орбел (Rashev 2005: *Rashev, R.* Prabalgarite prez V – VII vek. Sofia: Orbel).